

МОВА І ЧАС

Зоряна Висоцька

НАЗВИ СУБ'ЄКТІВ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКОНОМІЧНИХ ПРАЦЯХ ІВАНА ФРАНКА

Сучасний науковий стиль у єдності усіх його жанрів і різновидів, з його розгалуженою системою різногалузевої термінології, багатством і гнучкістю синтаксичної структури, стрункістю логічних побудов продуктивно обслуговує всі сфери інтелектуальної діяльності людини.

Інтенсивний розвиток економіки й економічної науки, що спостерігається в останні десятиліття, актуалізував потребу дослідження та кодифікації відповідної фахової лексики, зокрема вивчення історичного шляху становлення української економічної термінології. З цього погляду наукові праці І. Я. Франка мають незаперечну цінність, оскільки вони: а) репрезентують науково-популярний підстиль початку ХХ ст. (у зв'язку з цим згадаємо, що наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття між власне науковими і науково-популярними текстами не було чіткого розмежування, що й визначило особливості й характер викладення інформації в економічних працях Івана Франка) та б) доступні для широкого кола сучасних читачів.

Серед численних тематичних груп лексики, що їх вичленуємо в економічних працях Івана Франка, на окрему увагу дослідників заслуговує лексико-тематична група «назви суб'єктів діяльності». У ній вичленуємо дві основні підгрупи:

- «назви осіб за належністю до суспільних класів», тобто назви людей, об'єднаних за ознакою суспільного станови-

ща, за спільністю інтересів, за роллю в організації праці — *капіталіст, шляхтич, поміщик, робітник, селянин* та ін.;

- «назви осіб за видом діяльності» — *цісар, міністр, стражник, надзорець, наглядач, оліярник, зецер, ткач* та ін.

Соціальне розшарування сучасного І. Франкові суспільства відбивають уживані в його економічних працях лексеми *робітник, капіталіст, трудівник, шляхта, селянин / селяни, пролетарій, дідич* (історичне: літ., «поміщик» — СУМ, IV, 111) та ін. Наприклад: *Капіталіст звичайно платить навіть більше, ніж робітник конче потребує на прогонування і утримання себе самого* (Тут і далі цитуємо за виданням: Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах: Наукові праці. — Т. 44, кн. 1. Економічні праці (1878-1887). — К., 1984. — С. 73); *За цей час робітник виробляє нову вартість, що відповідає 10, 12, 14 або 16-годинній праці, а вартість плати, яку він одержав, ледве дорівнює, припустимо, п'ятигодинній праці; отже, капіталіст одержав завдяки йому вартість неоплаченої праці протягом 5, 7, 9 або 11 годин, і це становить його прибуток* (С. 76); *натомість сервітуту підданські на добрах домінікальних лишаються ненарушені, тільки що селяни мусять за їх уживання платити дідичам певну винадгороду* (С. 96); *Лихва, що душить селянина, це також не що інше, як лише форма, в якій виявляється опанування праці з боку капіталу* (С. 71); *Він [робітник] виторив надвишку вартості понад вартість своєї плати, тота надвишка — се зиск капіталіста, вона побільшує його капітал* (С. 32).

Знаковим у наукових творах І. Франка є протиставлення понять *капіталісти* — *робітники, селяни*. Контраст між ними автор використовує не лише для показу реального соціального розшарування суспільства, а й для посилення відчуття антагонізму: *І як же тут повірити нашим «вищим сферам», які начебто піклуються про добро робітників і про поліпшення їхньої долі, але досі не подбали навіть про пізнання цієї долі і, друкуючи брехливу балаканину капіталістів, обманюють самі себе і увесь світ!* (С. 59); *[робітник] не маючи власності ані у вигляді землі, ані в капіталі, змушений найматися до капіталістів, тобто продавати їм свою працю за ціну, яка має йому вистачити на покриття коштів для свого утримання* (С. 67); *Селянин, який*

має декілька моргів ґрунту, правда, має землю, тобто капітал, однак він не **капіталіст**, бо ця земля без його власної праці не може його прогодувати; він мусить оросити її потом свого чола (С. 68). Оцінний контраст у наведених авторських характеристиках поміщиків, капіталістів з одного боку, і робітників, селян — з другого, виявляють такі висловлювання, як, наприклад, *брехлива балаканина капіталістів, обманюють самі себе і увесь світ — оросити її потом свого чола*.

Означення, які І. Франко вживає щодо назв осіб, мають різне функціональне навантаження. У тематичній підгрупі лексики «назви осіб за належністю до суспільних класів» вони вказують на:

- національну чи регіональну ідентичність: *В 1790 р. шляхта галицька вірила твердо, що мужики будуть своїм панам із доброї волі на віки вічні робити паницину* (С. 92); *не можна замикати очей на те, що цісар мав інтенцію дарувати галицьким селянам паницину* (С. 99);
- походження: *Причина тому — з одного боку, недостаточне наше знакомство з робітниками містовими, а з другого боку — далеко більша трудність обрахунку і аналізу, як у сільських та маломіських робітників* (С. 7);
- характер зайнятості: *Не тяжко, впрочім, угадати, що перша, найліпше плачена купа — се іменно ті легкороби: писарі, надзирателі, машиністи; друга купа — се робітники сталі (певняки), а третя, найбільша і найбідніша, — се поденні зарібники* (С. 47).

Одна з найактивніших одиниць у тематичній підгрупі «назви осіб за належністю до суспільних класів» — *робітник (робітники)*. Частотність вживання дозволяє виділити її з-поміж інших одиниць названого вище номінативного ряду. Пор.: *робітники мусять купувати там усе, чого їм треба, даючи, розуміється, за товар, пліхший від міського, більшу від міської ціну* (С. 50); *Думаю, що зовсім без пересади мож зрівняти доход зецера з доходом сільського робітника* (С. 11); *Дітей і дурнів легко зловити на таку полову; але людей, що задумуються, і робітника, який щоденно відчуває свою гірку долю і мусить дивитись на знуцання над ним свого «пана», на таке базікання напевно не зловлять* (С. 66) та ін.

Більшість контекстів із словом *робітник* / *робітники* відбивають співчутливе ставлення І. Франка до «робучого люду». Зокрема, про це свідчать епітети *бідний, знедолений*, дієслівна сполука *мусить працювати, змушений найматися*, також авторське слововживання *рід білих негрів*, пор.: *йому [робітникові] дають стільки, щоб він міг так-сяк утримати ще й сім'ю, а це для того, щоб не припинився рід білих негрів, бо це було б не вигідно для капіталу* (С. 73); *робітником можна назвати лише того, хто, не маючи власності ані у вигляді землі, ані в капіталі, змушений найматися до капіталістів* (С. 67); *Робітник мусить працювати на поміщиків, фабрикантів, купців, крамарів, на військо і на різних дармоїдів, а сам одержує за це шматок чорного хліба!* (С. 76).

Нейтральними щодо виявлення авторського ставлення, авторської оцінки робітників, натомість показовими щодо показу сучасної І. Франкові картини розшарування робітників за галузями промисловості, сферами зайнятості є означення *сільський, фабричний, промисловий*: *Коли б сказати про такий заробок сільському робітникові, він би здивувався* (С. 9); *поки що нам важко дати яку-небудь відповідь на всі ці питання, важко хоч би приблизно подати загальну картину життя всіх фабричних робітників у Галичині* (С. 52); *Беручи одно пересічне число, виходило б, що кождий промисловий робітник в Галичині бере денно по 60 кр(ейцерів)* (С. 46).

У мові аналізованих економічних праць численна також тематична підгрупа «назви осіб за видом діяльності». Її формують назви учасників професійно-виробничої сфери, серед яких виокремлюємо: а) назви посад; б) назви осіб за професійною належністю; в) назви осіб за родом діяльності; г) назви осіб за функційними обов'язками.

У тематичній підгрупі лексики «назви посад» ключовими є слова *міністр, цісар*. Їх актуальність пов'язана з соціополітичною ситуацією в Галичині ХІХ ст.: *цісар у відручнім письмі до міністра скарбу з 7 лютого 1853 упігнув уряд до прискорення справи індемнізаційної* (С. 103); *ліберали не могли й не можуть дарувати цісареві Фердинандові того, що він дарував селянам панищину!* (С. 99).

Активні в економічних працях Івана Франка також номінації *надзорець* і *стражник* (застаріле: у дореволюційній Росії — нижчий поліцейський чин у сільській місцевості). Їх уживання в описах державотворчої діяльності надає мові офіційності: *Але сюди вчислено вже й надзорців, машиністів і пр., котрі часто не працюють самі, а тільки наглядають, заряджують і записують* (С. 46); *стражники* — люди присяглі; їм, значить, є віра, хоч частенько *стражники*, маючи на кого яку злість, можуть йому безневинно досолити (С. 83). У сучасних лексикографічних джерелах слово *надзорець* («службовець, що здійснює нагляд, спостереження за ким-, чим-небудь» (ВТССУМ, 554) стилістично марковане як діалектне і смислово ототожнюється із лексемою *наглядач* (ВТССУМ, 558). Отже, обидві номінації — *надзорець* / *наглядач* — співвідносні, стилістично рівнозначні: *платня постійних робітників також подана в розмірі 50 центів на день, тобто дорівнює платні наглядачів, тоді як насправді наглядачі, як «очі і вуха пана», бувають далеко краще оплачувані, ніж звичайні робітники* (С. 61).

До тематичної підгрупи лексики «назви осіб за професійною належністю» зараховуємо номінації *зецер* (друкар-складач), *друкар*, *машиніст*, *ткач*, *оліярник*, *кравець*, *мірошник*, *муляр* та ін. Наприклад: *Для того натепер станемо на тім, що подамо невеличкий образок з життя львівського робітника-зецера (котрий у друкарні складає письмо)* (С. 7); *Були там між іншими доходи комарнянського оліярника — вони виносили 95 р[инських] на рік, — потреби комарнянського ткача, виносячі несповна 70 р[инських] на рік (без помешкання і топлива)* (С. 49); *Капіталісти відразу схаменуться і скажуть своїм мулярам: «хочеш 2 злотих на день?»* (С. 73). Згадувані назви професій конкретизують рід діяльності осіб, які належали до суспільного класу *робітників*.

У наведеному номінативному ряді заслуговує на увагу слово *зецер*. З одного боку, ця лексема — незрозуміла для сучасного мовця, з іншого — Іван Франко виділяє номіновану цим словом професію, надає їй особливого, дещо вищого статусу з-поміж інших, підкреслюючи, що вона пов'язана не тільки з механічною працею, але й із розумовою діяльністю: *Та й плата зецерів стосунково далеко ліпша, як прочих робітників, бо*

тут вимагається не простої механічної сили, а якого-такого (бодай нижчого) образування, що і в платі мусить становити різницю (С. 8); Правда, робота складання і тут так добре одностайна, як деінде, але вже само складання і потреба уважного читання складаної книжки познакомлює **зецера** мимо його волі з різними науковими та політичними питаннями, будить його думку, виробляє сяке або таке переконання (С. 8).

У парадигмі назв осіб за видом діяльності вичленовуємо також тематичну підгрупу лексики «назви осіб за родом діяльності». До неї зараховуємо іменники *фабрикант, промисловець, ремісник, землероб (рільник), крамар* та ін.: **Фабриканти, промисловці, ремісники** на зазив палат майже ніколи не подають правдивих даних про те, скільки виробу у них виробляється, скільки держать робітників, скільки мають доходу (С. 44); *Робітник мусить працювати на поміщиків, **фабрикантів, купців, крамарів**, на військо і на різних дармоїдів, а сам одержує за це шматок чорного хліба!* (С. 76); *Слюсарській корпорації, яка зверталася до виділу в час відсутності голови, відповіли: «Ми не маємо довір'я до **місцевих ремісників** — вони не мають навіть відповідних знарядь»* (С. 20).

Ужиті в нейтрально-характеристичному плані лексеми *землероб, рільник* виконують ідентифікаційну функцію: *Експропрійований капіталістом **землероб** стає найманим робітником — пролетарієм!* (С. 71); *Такі **рільники** мусили самі окупляти увільнення своїх ґрунтів і вкладати окуп до фонду індемнізаційного* (С. 108).

Змістове й прагматичне навантаження назв осіб за функційними обов'язками у наукових текстах (зокрема й економічних працях Івана Франка) умотивоване тим, що вони допомагають читачеві відтворити і зрозуміти реалії тогочасного суспільства: *Так само **орендарі** емфітевтичні сталися необмеженими властителями посіданих ґрунтів, їх річну аренду скапіталізовано, і той капітал вони мусили сплатити* (С. 108); *на самих **контрибуентів податкових** спадає, як побачимо даліше, ще менший процент* (С. 139).

Здійснений розгляд назв осіб, зафіксованих в економічних працях Івана Франка, не тільки дає уявлення про специфіку

українського наукового стилю кінця XIX — початку XX ст, але й становить значний науковий інтерес як матеріал для вивчення історії літературної мови.